

Ознайомлення школярів зі стильовим забарвленням тексту

Лобчук О.Г.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри початкової
освіти та методик гуманітарних
дисциплін Київського університету
імені Бориса Грінченка.

Кожну із форм суспільної свідомості (науку, політику, мистецтво, право) обслуговує певний функціональний стиль: науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, художній. Ці стилі відносяться до книжних стилів.

Сфера спілкування особи з невеликим колом людей у побутових умовах, ситуаціях дозволяє виділити розмовний стиль.

Для кожного із стилів характерні особливості мовної структури. Як показало застосування статистичного методу в стилістиці, один стиль відрізняється від іншого не стільки мовною матерією, скільки різною частотністю мовних одиниць. У зв'язку з цим варто говорити не про закріплення мовних засобів за тим чи іншим стилем, а про вірогідність появи того чи іншого засобу в певному стилі. Так, для художнього стилю характерні такі мовні засоби: конкретні слова (не птахи, а граки, шпаки, ластівки; не сказав, а нагадав, порадив, попередив), слова з переносним значенням (море вогнів, спить земля); емоційно-оціночні слова зі зменшувально-пестливими суфіксами (берізка, зіронька), із суфіксом -еньк (біленький), дієслова теперішнього часу замість минулого (Ходив по гриби. Раптом бачу), речення питальні, спонукальні, окличні, речення з однорідними членами.

У науковому стилі частіше, ніж в інших, вживаються слова нейтральні та книжні з узагальненим значенням (тварини, швидкість), наукові терміни (суфікс, елементи), дієслова у формі 3-ої особи теперішнього часу (риби дихають зябрами), поширені розповідні речення.

Для розмовного стилю характерна неточність у назві предметів, розпливчастість (Не смій зі мною так розмовляти! Він таких веселий).

У початковій школі для практичного використання вводяться терміни «художній текст» і «науковий текст», «розмовний текст». Учні вчаться розрізняти тексти цих стилів, складати власні твори з відповідним стильовим забарвленням. Крім цього, молодші школярі знайомляться з деякими жанрами ділового мовлення: складають запрошення, вітання, лист тощо. [2, с. 12]

Мета нашої статті – ознайомити вчителів з методикою формування у школярів уявлення про стилі текстів шляхом опори на мовленнєві поняття як систему орієнтирів у побудові власних висловлювань.

Як показала шкільна практика, робота над розрізненням стилів у переважній більшості проводиться на рівні інтуїції учнів: покладаючись на своє чуття мови, вони визначають, художній це текст чи науковий. Спостереження за стилем не були організованим поняттям, тому учні помічають далеко не все, що треба побачити; крім цього, не всі учні спроможні відчувати стилістичне забарвлення мовних засобів. Роботу, спрямовану на ознайомлення з різними стилями, варто розпочати з усвідомлення учнями поняття «мовленнєва ситуація». Це обумовлено тим, що в основі розмежування стилів лежить виділення різних типів спілкування.

Для цього можна запропонувати таку вправу:

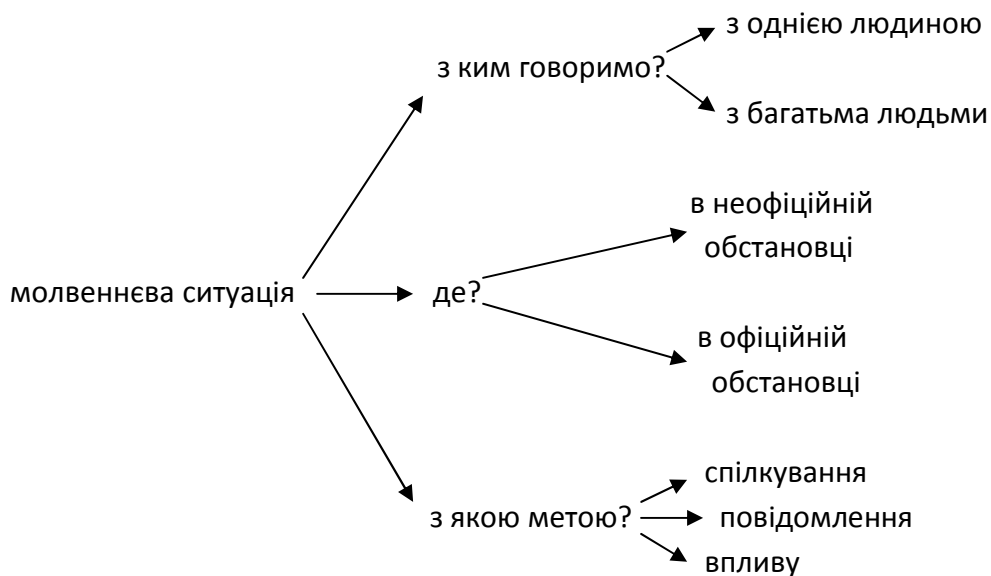
1. Прочитайте тексти. Про що в них говориться – про одне і те ж чи про різне? Як говориться – однаково чи по-різному? Подумайте, де може бути використане кожне з висловлювань.

1) З самого ранку накрапав дрібний дощик, що з часом змінювався теплим сонячним сяянням. Небо то затягувалося білими хмарками, то раптом місцями розчищалося на хвилину, і тоді з-за розсунутих хмар з'являлася блакить.

2) У Києві і Київській області сьогодні хмарно, часом невеликий дощ. Вітер слабкий. Температура ввечері 9-10, удень 15-17.

3) Але й погода сьогодні! То дощ, то сонце. Та й не дуже тепло.

На основі такої вправи учні роблять висновок: наше висловлювання залежить від того, де ми говоримо, з ким і навіщо, тобто від мовленнєвої ситуації. Ознаки мовленнєвої ситуації можуть бути представлені у вигляді схеми:

Щоб переконатися, що учні розуміють ситуації «офіційна», «неофіційна», можна запропонувати вправу такого характеру:

1. Згрупуйте приклади в такому порядку:

Офіційна обстановка

На уроці, вдома, в школі, на перерві, на екскурсії, у музеї, на прогулянці, в лісі, в трамваї, в гостях, у знайомих, на зборах.

Неофіційна обстановка

Перейти безпосередньо до роботи над стилями мовлення (термін «стиль» не називається) можна, запропонувавши учням прочитати таку задачу (запис на дошці): *Мій тато у вихідний день купив 5 великих динь, 2 жовті дині ми віднесли нашій бабусі. Скільки динь у нас залишилось?*

— Які слова заважають швидко розв'язати задачу? (Учні називають їх, а вчитель стирає: *вихідний, великих, жовті*).

Залишається зміст задачі, яка може бути надрукована у підручнику. Вчитель звертає увагу, що тут немає жодного зайвого слова, не зустрічаються слова в переносному значенні. Для порівняння з іншим стилем можна використати художній текст про диню: *Наш тато привіз із Середньої Азії дві дині. Вони такі гарненькі, жовті, в ледь помітну зелену смужку. А запах, смак – справжнісінький нектар!*

– Який з цих двох тестів можна назвати художнім, а який науковим?

Подумайте, де вони вживаються, у яких підручниках їх можна зустріти?

Щоб учні змогли виконати дії, які підведені під поняття, тобто визначити стиль тексту, їм треба знати необхідні і достатні ознаки цього поняття.

Для пред'явлення відомостей про науковий і художній стилі може бути використана таблиця типу:

	Художній	Науковий
1. Використовується	У художніх творах	У наукових працях, у підручниках, лекціях
2. Його завдання	Намалювати живу картину, зобразити предмет або подію, передати почуття автора	Зробити повідомлення науковим, пояснити причини явищ
3. За характером	Висловлювання буває конкретним (<i>описується берізка, а не береза взагалі</i>), образним, емоційним	Висловлювання в більшості має узагальнений характер (<i>говориться про березу взагалі, як про породу дерева</i>), є точним, доказовим, неемоційним
У ньому вживаються	Слова з переносним значенням, порівняння, дієслова, з префіксом за-, речення питальні, окличні, речення з однорідними членами	Наукові терміни, дієслова у формі 3-ої особи (<i>дихають, живляться</i>), речення прості, поширені, складні, що з'єднанні сполучниками <i>який, що, так як</i>

Знаючи ознаки, характерні для кожного з цих понять, учні шукатимуть у тексті вже знайомі ознаки стилю даного тексту, причому не тільки мовленнєві, а й змістові. Вони дивитимуться на текст крізь призму поняття, значить не інтуїтивно, а усвідомлено визначатимуть стиль тексту.

Для того щоб учні засвоїли одержані відомості про стилі текстів і навчились опиратись на них під час створення своїх висловлювань, потрібні вправи як в аналізі готових текстів, так і в побудові власних. Організовуючи відповідну роботу, вчителю важливо чітко уявляти, які саме дії, яку послідовність їх виконання повинні засвоїти школярі. Таких дій дві. Перша із них – це характеристика ситуації, відповідно до якої створено або створюється висловлювання, і на її основі визначається стиль тексту. Друга дія – установивши стиль мовлення, необхідно визначити, яким загальним вимогам відповідає (чи повинно відповідати) висловлювання даного стилю, які відомості, які мовні засоби використані (чи треба використати) для виконання цих вимог.

Для розвитку таких умінь можна запропонувати вправи:

1. Прочитайте два тексти.

Заєць

Заєць – одна з найсимпатичніших тварин. У нього довгі вуха, швидкі ноги. Шерсть м'яка, сіренька. Хвостик маленький. Очки кругленькі, ніби намистинки.

Заєць

Серед багатьох наших звірів один із найвідоміших – заєць сірий. Довжина тіла з головою 60-90 см. В Україні відомий у всіх природних зонах. Харчується винятково рослинною їжею.

– Який із них можна назвати науковим, а який художнім? Подивіться на таблицю ознак (с. 3) цих текстів і доведіть, що ви не помилилися.

2. Перед вами декілька яскравих картинок, побачених школярами. У яких текстах – наукових чи художніх – можуть бути використані ці замальовки? Чому?

1) *Маленькі пеньки затаїлися під снігом, ніби білі ведмежата.*

2) *Клен стоїть на узліссі замріяний, ніби сумує, що надійшов жовтень.*

3) *І зараз усі сосни, мов купаються у білому мареві.*

– Складіть свої замальовки такого плану, використавши слова *як, ніби, схожі*.

3. Знайдіть помилки у визначенні понять. Яка частина відсутня в цих визначеннях? Додайте її.

1) *Суфікс – це частина мови.*

2) *Квадрат – це коли сторони рівні.*

3) *Острів – це коли з усіх сторін вода.*

– А тепер, коли доповнили визначення, зробіть невеличке наукове повідомлення про це поняття, тобто розкажіть все, що ви знаєте про суфікс (квадрат, острів).

4. Вдумайтесь, як сформульовані теми твору. Які тексти – художні чи наукові – вони передбачають? Поясніть. Складіть невеличкі твори.

а) *Ознаки весни – Весна прийшла.*

б) *Як розпалити вогнище? – Як ми одного разу розпалили вогнище.*

Збираючи матеріал для написання твору, учням треба нагадувати, який твір – художній чи науковий – будуть вони складати. Для висловлювання наукового стилю знадобляться відомості про видові ознаки предметів або постійних дій; індивідуальні ж, конкретні прикмети допоможуть створити зримий вигляд предмета, що описується. Отже, саме ці відомості треба зібрати, щоб написати твір художнього стилю. Заготовлений матеріал для творів двох стилів варто записати у дві колонки, при цьому слід нагадати учням, що художні описи будуть більш виразними, якщо предмет характеризується не взагалі, а більш конкретно: саме ця, наприклад, берізка, саме на цьому місці і в певну пору року і доби. Наприклад:

Берізка в нашому парку

гладенький

білий з чорними цятками

тоненькі

ніби

плачуть

гойдаються

тріпочуть

переливаються

Береза

рівний

білий

зубчатий

ростуть

розмножу-

ються

Такий добір лексики під час складання творів орієнтує учнів на відповідний цим мовним засобам стиль створюваного тексту.

У підготовці до складання наукових текстів велике значення має переказування учнями текстів такого ж стилю. Специфіка переказування наукових текстів полягає в тому, що учням потрібно не просто запам'ятати зміст (як у художньому тексті), а порядок опису деталей (наприклад, загальний вигляд тварини, опис шерстяного покриву, ніг, голови і т. д.). Під час переказування учні губляться, бо не запам'ятовують, що за чим описується. Для того, щоб допомогти їм, необхідно на дошці (бажано у стовпчик) записати ті опорні слова, які “підкажуть” учневі, в якому порядку переказувати прослуханий чи прочитаний текст.

Уміння переказувати науково-популярні тексти формуються на уроках мови, а розвивається і удосконалюється на всіх інших уроках. Аналіз стилю цих текстів, мовних засобів, їх структури "працюватиме" на практику побудови учнями власних висловлювань різного стильового забарвлення.

Приведемо приклад уроку усного переказу наукового тексту (4 клас).

Орел.

На земній кулі налічується дванадцять видів орлів. Живуть вони у степах, в лісах, пустелях, горах. В Україні маємо шість видів. Усі вони вважаються рідкісними, отже, потребують ретельної охорони.

Найпопулярнішим поміж орлів є беркут. Оперення дорослого птаха — темно-буре. На оброслих пір'ям лапах — великі гострі кігті. Розмах крил — майже 2 метри, тож маневрувати в повітрі йому складно. Через це хижак ніколи не переслідує птахів у повітрі, а нападає на тих, що сидять на відкритому місці.

В Україні беркути гніздяться в Карпатах, але взимку залітають і на інші території. Свої гнізда влаштовують у малодоступних місцях, переважно на величезних деревах чи скелях.

Яйця беркути висиджують протягом 1,5 місяця. З них вилуплюється, як правило, двоє пташенят. (112 слів)

(З журналу)

Робота над текстом

1. Актуалізація знань учнів про орлів.

— Які великі птахи живуть в Україні? — Що ви про них знаєте?

Вчитель доповнює:

— В Україні водиться шість видів орлів: беркут, степовий, могильник, підорлики великий та малий, орел-карлик.

— Сьогодні будемо вчитися переказувати текст про орлів – беркутів.

2. Слухання або читання тексту.

Якщо є можливість, вчитель записує текст на дошці або на індивідуальних картках.

3. Змістовий аналіз тексту.

(Записи на дошці)

— Скільки видів орлів налічується на земній кулі?

12

— Де вони живуть?

У степах, в лісах, пустелях, горах

— Скільки видів орлів налічується в Україні?

6

— Чому вони потребують охорони?

Рідкісні

— Який вид орлів є найпопулярнішим?

Беркут

— Який вигляд має беркут?

Темно-буре оперення, на лапах – гострі кігті, розмах крила – майже 2 метри

— Чому він не нападає на здобич у повітрі?

Заважають крила

— Де живуть беркути в Україні?

У Карпатах

— Де вони гніздяться?

На скелях, деревах

— Як довго беркути висиджують яйця?

1.5 місяця

— Скільки пташенят вилуплюється у них?

Не більше двох

4. Мовний аналіз тексту.

– Ми прочитали художній чи науковий текст? Доведіть. — Як ви розумієте слова *популярний* (загальновідомий, поширений), *рідкісний* (який трапляється рідко, незвичний), *темно-бурий* (темно-коричневий, каштановий), *маневрувати* (пересуватися, обходячи перешкоди), *гніздитися* (мостити гнізда, класти яйця й виводити пташенят), *малодоступний* (до якого важко дістатися, добратися)?

– Подивіться на слова, записані у стовпчик, і скажіть як вони називаються. (Опорними). Вони вам і будуть опорою під час складання переказу.

5. Складання плану переказу.

План

1. Кількість видів орлів, що водяться на земній кулі і в Україні.
2. Зовнішній вигляд орла–беркута.
3. Спосіб життя беркутів.

6. Переказ тексту: а) в парах; б) “ланцюжком”; в) одним учнем з наступним обговоренням.

7. Побудова художнього тексту.

На основі поданого тексту і малюнка орла учні створюють художній опис беркута, порівнюють особливості наукового і художнього тексту.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що мовленнєві поняття, що проєктуються на текст, допомагають передбачити і своєчасно усунути труднощі, які виникають під час аналізу й побудови текстів різних стилів, дають можливість вчити школярів правилам, нормам побудови таких текстів. Як зазначають вчені, “використання мовленнєвознавчих понять забезпечує можливість формування комунікативних умінь свідомо, дозволяє виховувати в учнів навички самоконтролю” [1, с. 40]. Усвідомлення відомостей проходить не тільки за допомогою мисленнєвих процесів, а насамперед через мовленнєві дії.

Література

1. Капинос В.И. и др. Развитие речи: теория и практика обучения. – М.: Просвещение, 1991.
2. Лобчук О.Г., Герлянд О. Ознайомлення школярів з елементами ділового мовлення. // Початкова школа, 2008, № 4 – С. 12–16